

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Lege moraal van de markt holt verantwoordelijkheidsbesef uit

We kunnen onze verantwoordelijkheid om vorm te geven aan onze toekomst, niet overdragen aan de overheid met haar goede bedoelingen, noch aan de anonieme krachten van de vrije markt. Alleen mensen en hun samenlevingsverbanden zijn dragers van die verantwoordelijkheid. Het is de normaliserende werking van de markt in de samenleving die deze verantwoordelijkheid dreigt uit te hollen.

.....
 door *Piet Hein Donner*

Minister van sociale zaken & werkgelegenheid.

HET KAN VERKEREN

‘De morele kracht van de markt.’ Toen de redactie mij aanzocht om daar iets zinnigs over te schrijven, in september 2008, zag de wereld er anders uit. Nog met prinsjesdag presenteerde het kabinet een begroting waarin de verwachting stond dat de groei tot 1,25 procent zou teruglopen, en waarin het tekort aan arbeid, de oplopende energie- en voedselprijzen en de inflatie als grootste bedreigingen werden gezien. Nu ik dit schrijf, twee maanden later, moet rekening worden gehouden met een negatieve groei en oplopende werkloosheid, terwijl energieprijzen lager zijn dan ooit en er voor deflatie wordt gevreesd. Het kan verkeren. Als u dit leest, ziet de werkelijkheid er mogelijk nog weer anders uit. Het zijn de lusten en de lasten van de vrijheid.

Een jaar geleden zou dit artikel anders geschreven zijn; een half jaar geleden ook. Niet omdat de ideeën anders zijn geworden, maar omdat de bewijzen voor de inhoud van die ideeën zich de laatste maanden snel hebben opgestapeld. Het bewijs dat markten aan zichzelf overgelaten, geen normatieve kracht hebben.

Een jaar geleden leefde nog sterk de overtuiging dat markten en economische vrijheid noodzakelijke randvoorwaarden vormden voor een democratische rechtsstaat en wezenlijke aspecten waren van een vrije samenleving. Dertig jaar geleden duiden Friederich Hayek en Milton Friedman de groeiende rol van de overheid in de economie aan als *the road to serfdom*, de weg naar horigheid. De keuze voor vrije markten en een beperkte overheid zou tot een wedergeboorte van de vrijheid leiden. Tien jaar later schreef Fukuyama dat met de val van de Muur en de deconfiture van het communistische bestel de politieke ontwikkeling op haar einde liep. Met de vestiging van internationale markten en een beperkte overheidsrol was de menselijke politieke geschiedenis tot een logische conclusie gekomen.

De voorspellingen van Fukuyama leken bevestigd door de lange periode van economische groei, internationalisering, informatisering en individualisering in de jaren negentig. Motor daarvan waren technische ontwikkelingen die het menselijk kunnen in verschillende richtingen fundamenteel uitbreidden. Alsof de boekdrukkunst, het buskruit en de stoommachine tegelijk waren heruitgevonden. Afstanden bijvoorbeeld werden niet alleen eenvoudiger overbrugbaar, maar namen absoluut in betekenis af als gevolg van de revolutie in telecommunicatie en informatieverwerking. We kunnen niet alleen ver zien en ver horen, maar daadwerkelijk interactief elders aanwezig zijn. Dat heeft ingrijpende gevolgen voor het functioneren en de inrichting van het maatschappelijke leven, de economie en de instituties die dat beheersen.

Die ontwikkeling heeft ongekende nieuwe mogelijkheden geopend. China, Zuidoost-Azië, Latijns-Amerika en Rusland hebben zich economisch aangesloten bij de westerse economieën. De welvaart van velen is gestegen. Die ontwikkeling heeft echter ook ernstige schaduwzijden in de vorm van voortgaande aantasting van klimaat, natuur en milieu, schaarste aan energie, grondstoffen en voedsel, en groeiende tegenstellingen die gepaard gaan met oorlog, terreur en schrijnende armoede.

De financiële crisis met haar gevolgen voor de economie is evenzo een keerzijde van genoemde ontwikkelingen. Vrije markten, economische groei en een internationaal maatschappelijk verkeer berusten op goede trouw, vertrouwen en geloof in de toekomst. Waar ze ontbreken is economische ontwikkeling niet mogelijk, en waar ze wegvallen storten de zekerheden in die daarop zijn gebouwd. De circa 35 triljard euro die in de afgelopen tijd wereldwijd op de kapitaalmarkt is verdampt, vertegenwoordigt de waarde van het vertrouwen dat door de financiële crisis is geschaad.

Onder invloed van de financiële crisis en haar economische gevolgen lijkt de publieke opinie, nog geen twintig jaar na de voorspellingen van

Fukuyama, in korte tijd opnieuw een U-bocht te nemen. Zelfs in de meest kapitalistische landen gaan overheden over tot nationalisatie van banken en grootschalige interventie in en ondersteuning van hun economieën. Het kapitalisme zou op zijn laatste benen lopen. De noodzaak van overheids-ingrijpen en -sturing wordt heruitgevonden. De wereld komt in vernieuwde samenstelling — niet meer als G8 maar als G20 — bijeen; en Nederland mag in een hoekje aanschuiven.

Wat is werkelijkheid, wat waan van de dag? Alleen de tijd zal het leren. We zitten met onze neus bovenop ontwikkelingen waarvan we de oorzaak nog maar vaag vermoeden en de afloop al helemaal niet kennen. Het is als een vlieg die op een groot vel papier de lijnen volgt; nu eens hierheen, dan

daarheen. Alleen van een afstand boven het papier kan men zien dat de lijnen samenhangen en een geschreven tekst vormen — en hopelijk is het niet een ‘mene tekkel’.

Met dat al lijkt het thema van mijn bijdrage, de morele kracht van

*De overheid beschermt mijn
vrijheid tegen beperkingen*

de markt, afdoende beantwoord: die is er niet. Maar is er dan geen relatie tussen vrijheid, democratie en vrije markten? Kunnen vrijheid en democratie gedijen in een planeconomie, en kan een vrije markt gedijen in een totalitair of autoritair politiek regime? Zijn die onderscheiden elementen dan niet nodig in een onderling elkaar versterkende wisselwerking?

VRIJHEIDSDENKEN EN VRIJEMARKTDENKEN

De opkomst van het denken in vrije markten is nauw verweven met de opkomst van het politieke ideaal van individuele vrijheid en fundamentele rechten. Dat denken is voortgekomen uit de geleidelijke ontkerstening van de Europese samenleving vanaf de dertiende eeuw, waarbij het denken in concepten van een opgelegde, door God gegeven maatschappelijke ordening, langzaam plaats begon te maken voor het denken in termen van zichzelf organiserende individuele mensen. Renaissance, reformatie en verlichting vormen de stadia in die intellectuele ontwikkeling. Cruciale vraag daarbij was hoe individuele vrijheid viel te rijmen met het onmiskenbare gegeven van overheden zonder welke die individuen hun handelen kennelijk niet konden ordenen om in vrijheid te leven.

Vanaf het moment dat politiek en staatsordening voorwerp werden van rationele speculatie, is er een problematische verhouding tussen vrijheid en gehoorzaamheid aan de overheid. Machiavelli loste dit op door de vorst te wijzen op de noodzaak om rekening te houden met de publieke

opinie en de behoeften van de bevolking: ‘Al beschikt iemand over zeer sterke legers, toch heeft hij altijd de welwillendheid van een gebied nodig om er binnen te kunnen komen.’ En elders zegt hij: ‘Maar iemand die tegen de wil van het volk, dankzij de gunst van aanzienlijken aan de macht komt, moet vóór alles proberen het volk voor zich te winnen; iets dat hem niet moeilijk zal vallen wanneer hij het onder zijn bescherming neemt.’ Hobbes ging verder door de samenleving te construeren uit vrije individuen die echter, in het besef dat zij elkaar in vrijheid slechts wederzijds tot ‘wolf’ (*homo hominem lupus*) zouden zijn, hun vrijheid inleverden bij een absolute vorst in ruil voor zekerheid en veiligheid. *What is life without the state, but nasty, brutish and short*. Anderen gingen uit van een minder negatief mensbeeld; van de mens als sociaal wezen dat in samenleven gedijt. Vanuit die optiek deed Locke de staat berusten op een maatschappelijk contract waarin de veiligheid en zekerheid van de burger werden geconcretiseerd in fundamentele rechten en vrijheden, die door de vorst dienden te worden gerespecteerd om aanspraak te kunnen maken op gehoorzaamheid. Rousseau deed de staat eveneens berusten op een sociaal contract. Maar hij ging uit van een natuurtoestand waarin ieder als ‘wilde’ op zichzelf gelukkig bestond. Zijn sociaal contract berustte dan ook op de instemming van allen en op besluitvorming door allen — de *volonté générale*. Een concept dat in de Franse revolutie al gauw onbruikbaar bleek.

In die benadering hing het antwoord op de vraag naar de verhouding tussen overheid en vrijheid derhalve af van de visie op de natuurstaat. De uitweg uit dit ogenschijnlijk onoplosbaar dilemma werd gevonden in het marktdenken en het concept van de markt. Waarneembaar is dat mensen onderling binnen de staat, alsook tussen staten, werden gebonden door handel, wederkerige belangen en markten. Zo werd verklaarbaar dat mensen in een samenleving door belangen aan elkaar gebonden zijn en staten niet voortdurend in oorlog verkeren. Het antwoord leek duidelijk toen Smith in zijn *Wealth of Nations* aantoonde dat economische welvaart niet berustte op het bezit van goud of land, maar dat groei en welvaart voortkwamen uit arbeidsdeling en een optimale allocatie van schaarste en voordeel via markten, ook — of vooral — als ieder daarbij het eigen belang nastreefde. Door het verborgenhandmechanisme van de markt werd verklaarbaar dat een samenleving ook zonder overheid en zonder dat ieder daarbij deugdzaam handelt, het onderlinge verkeer kan ordenen en laten functioneren.

Uit die samenloop van denkontwikkelingen ontstond op het einde van de achttiende eeuw het liberale denken en de verwevenheid tussen het streven naar politieke en maatschappelijke emancipatie enerzijds en

het marktdenken anderzijds. Het socialistische denken wordt overigens gevoed door hetzelfde mens- en maatschappijbeeld; liberalisme en socialisme, het zijn twee loten van dezelfde stam. Alleen waar het liberalisme juridische gelijkheid en formeel gelijke uitgangspositie vooropstelt, laat het socialistisch denken materiële gelijkheid en een gelijke uitkomst prevaleren. Het waarborgen van die materiële gelijkheid en uitkomst is in het socialistische denken dan vooral een verantwoordelijkheid van de overheid, omdat alleen zij in het algemeen belang handelt en niet deelbelangen behartigt.

VRIJHEID, MARKT EN OVERHEID

Die concepten, ideeën en ontwikkelingen vormen de achtergrond voor het beeld dat overheid en markt communicerende vaten zijn; hoe meer overheid des te minder markt, en andersom. De gedachte is dat, waar de overheid terugtreedt, er markten ontstaan. Dit is onjuist.

Markten bestaan bij gratie van een overheid die regels en rechten kan beschermen. Dat was in de oudheid al zo, toen de overheid zich vooral

richtte op het waarborgen van maten, gewichten en de geldwaarde.

Maar het is niet anders bij de markt in CO_2 -emissierechten die nu in de maak is. Die markt komt niet tot stand zonder overheden, want die moeten een recht op emissie scheppen,

de handel daarin bewaken en waarborgen dat bedrijven niet meer CO_2 uitstoten dan waarvoor zij emissierechten hebben. Kortom, er moet nog even hard worden gecontroleerd en gehandhaafd als toen er vergunningen waren; het enige waarvan de overheid wordt ontslagen is de toedeling van CO_2 -emissies via vergunningen en het onoplosbare probleem van het begrenzen van de totale CO_2 -uitstoot. Deze laatste twee functies kan de markt beter vervullen, maar alleen bij gratie van het feit dat de overheid de waarde van emissierechten waarborgt door illegale emissies te voorkomen.

Vrijheid heeft evenzo een overheid. Dat lijkt tegenstrijdig. We begrijpen vrijheid doorgaans als de afwezigheid van beperking door anderen. In die perceptie worden overheid en overheidsmacht — dat is het vermogen om burgers ook zonder hun instemming te binden en te bevelen — gezien als beperking en dus tegengesteld aan vrijheid. Dat is echter een eenzijdige kijk op de werkelijkheid van samenleven en overheid. Die overheid is in de eerste plaats nodig om mijn vrijheid te beschermen tegen beperkingen

Vrijheid heeft evenzo een overheid

die anderen daar aan willen stellen. Maar ook als dat is gewaarborgd, houdt die vrijheid nog niets in. Want vrijheid, de mogelijkheid om autonoom, zonder beperkingen, te beslissen wat ik wel doe en wat niet, biedt slechts een mogelijkheid om dat te doen wat ik geheel op eigen kracht kan, zonder dat anderen mij daarbij in de weg kunnen zitten; en dat is in de moderne samenleving steeds minder. Voor de rest houdt die vrijheid slechts de keuze in of ik anderen wel of niet in de weg zit bij wat zij willen. Dat is een vermogen dat velen bezitten.

Niemand lijkt daar tegen te zijn, totdat onze eigen plannen en ideeën door een ander worden gedwarsboemd. Dan heet die macht anders en is het obstructie; dan is het ‘stroperigheid van besluitvorming’, ‘verkokering van bevoegdheden’ of ‘misbruik van recht’. Dan is er ‘democratische onmacht’ die roept om leiderschap en politieke moed. Dan moet de ‘tegenmacht’ van anderen worden gepareerd met ‘doorzettingsmacht’ van wie mijn algemeen belang dient.

Vrijheid, in de zin van afwezigheid van de beperking door anderen, is dan ook een ander woord voor relatieve onmacht. Het klinkt mooi: ruimte voor mezelf of recht om met rust gelaten te worden, maar het betekent dat we elkaar overal in de weg kunnen zitten. Want als niemand invloed op een ander heeft, kunnen we elkaar alleen maar blokkeren. En met hoe meer we zijn, des te kleiner is mijn ruimte en des te meer zijn er om mij te blokkeren. Dan geldt de tweede wet van de toenemende entropie, de toenemende wanorde. Macht en in het bijzonder overheidsmacht, de invloed op anderen om deze te bewegen niet in de weg te zitten maar mee te werken, het vermogen om knopen door te hakken en geschillen te beslechten, is derhalve een wezenlijk aspect van vrijheid.

Vrijheid heeft twee gezichten. Meestal zien we slechts het aspect van de ‘vrijheid van’: de afwezigheid van beperkingen aan wat ik kan of wil. Minstens zo belangrijk is echter de ‘vrijheid om’: de mogelijkheid om iets tot stand te brengen, om met anderen te kunnen samenwerken en te realiseren wat ons beweegt; de vrijheid tot gemeenschappelijke zelfbestemming. Die vrijheid wordt niet gewaarborgd door de afwezigheid van beperkingen, maar door de mogelijkheid om anderen te kunnen overtuigen, om gezamenlijk te beslissen en te handelen, om knopen door te hakken en geschillen te beslechten. De kracht van een samenleving, de vrijheid om gemeenschappelijk onze bestemming te realiseren, hangt af van het vermogen om ondanks verscheidenheid in uitgangspunten en doelstellingen vruchtbaar samen te werken. Dit vergt dat we elkaar in al onze verscheidenheid aanvaarden en dat we proberen te beantwoorden aan elkaars verwachtingen. Hoe minder we daartoe bereid zijn, hoe meer (overheids)macht er nodig is om ons allen op één noemer te brengen.

VRIJHEID, MARKT EN VERANTWOORDELIJKHEID

De discussie vrijheid of overheid — markt of overheid — is derhalve minder zinvol. Dat wil niet zeggen dat meer overheid tot meer vrijheid en meer markt leidt. De implosie van het communistische bestel eind van jaren tachtig liet zien dat de dynamiek van een marktbestel onontbeerlijk is, net als de implosie van de huizenmarkt en het financieel bestel in de VS laten zien dat regels en toezicht even onontbeerlijk zijn. Maar van dit laatste zullen markten ook geen morele kracht krijgen. Overheidsregulering en -toezicht leiden doorgaans tot meer aanspreekbaarheid en verantwoording. Maar verantwoording is wat anders dan verantwoordelijkheid en verantwoordelijkheid — niet verantwoording — is de noodzakelijke voorwaarde voor moraliteit en ethiek.

Te vaak hebben we gedacht die verantwoordelijkheid in regels of systemen te kunnen omzetten, waarna we ons persoonlijk daarvan ontslagen dachten. In die zin hebben auteurs als Hayek en Friedman gelijk toen zij stelden dat met de toenemende sturing door de overheid in de economie steeds meer keuzevrijheid en verantwoordelijkheid op die overheid werden overgedragen, waardoor uiteindelijk vrijheid en verantwoordelijkheid verloren gaan. In een democratie is dat altijd verleidelijk; men is er immers als kiezer bij. Terecht is erop gewezen dat we ons tegen overheden met kwade bedoelingen, die de vrijheid bedreigen, doorgaans wel weten teweer te stellen; het gevaar schuilt in de verleiding van de goede bedoelingen, want daar hebben we geen natuurlijk verweer tegen. Maar goede bedoelingen zijn niet voldoende als zij door grote overheidsapparaten, volgens wettelijke procedures moeten worden gerealiseerd en ieder meer bedacht is op de verantwoording van zijn handelen, dan de verantwoordelijkheid daarvoor.

Dit inzicht leidt echter niet tot de gevolgtrekking dat die vrijheid en verantwoordelijkheid niet verloren gaan in een vrijemarktsysteem, omdat door een verborgenhandmechanisme het algemeen belang wordt gediend, ook als ieder slechts op zijn eigen belang bedacht is. Dit is een misvatting. Adam Smith zelf was de eerste die onderkende dat het marktmechanisme niet dienstbaar was aan moraliteit en aan het algemene belang; het was slechts goed om welvaart en inkomen te genereren. In een vrijemarktsysteem draagt men immers niet minder vrijheid en verantwoordelijkheid over, maar dan aan anonieme marktkrachten. Persoonlijke verantwoordelijkheid gaat op in de anonieme groep en vrijheid beperkt zich tot de opties die dit oplevert. Dat is de verantwoordelijkheid en vrijheid van de consument. Uiteindelijk verliest men dan niet minder vrijheid en verantwoordelijkheid.

De betekenis van verantwoordelijkheid ligt niet primair in het normatieve kader dat daarin ligt besloten of in de gewenste uitkomst, maar in de persoonlijke plicht daartoe. Het is als het ware een scheppingsordening: ‘Adam, waar zijt gij?’ en ‘Kaïn, waar is uw broeder?’. De neiging om die verantwoordelijkheid te ontlopen, is overigens ook al zo oud is als de wereld: de ander is verantwoordelijk (‘De vrouw die gij mij gegeven hebt’) of het is mijn zaak niet (‘Ben ik mijns broeders hoeder?’). De betekenis van verantwoordelijkheid in de moderne samenleving is dan ook in de eerste plaats gelegen in het inzicht dat ieder van ons verantwoordelijk is voor wat er moet gebeuren. Dat het niet een kwestie is van anderen of van het systeem. *If it is to be, it is up to me*, zeggen de Amerikanen: als het moet gebeuren, dan is het aan mij om te doen. Dat is de essentie van verantwoordelijkheid en van moraliteit.

Verantwoordelijkheid is echter ook een kwestie van kunnen. Het vergt dat we de mogelijkheid verkrijgen om aan de verantwoordelijkheid te voldoen. Er is maar weinig dat geheel binnen mijn macht ligt. De meeste zaken waarvoor ik mij medeverantwoordelijk weet, vergen samenwerking met, of medewerking van anderen. Verantwoordelijkheid impliceert dan ook dat ik die samenwerking tracht te bevorderen die nodig is om mijn verantwoordelijkheid te realiseren, niet noodzakelijkerwijze steeds door zelf het nodige te doen, maar vaak ook door mee te werken aan de mogelijkheid daartoe in handen van anderen. Dit is in essentie de drijfveer achter politieke partijvorming, coalitievorming, staatsvorming, maar ook achter de vorming van de vele verbanden en organisaties waarin we maatschappelijke of particuliere belangen behartigen.

DE MORELE KRACHT VAN SAMENWERKING

Het CDA is in die tegenstelling en slingerbeweging tussen markt en overheid altijd een eigen weg gegaan. Vanouds is het christelijk-sociaal denken uitgegaan van andere concepten. Uitgangspunt is niet de vrijheid van het individu — met alle tegenstellingen van dien — maar de verantwoordelijkheid van het individu; eigen verantwoordelijkheid, verantwoordelijkheid voor elkaar en erkenning dat we elkaar nodig hebben. Verantwoordelijkheid en erkenning die niet zijn neergelegd in regels, systemen en instituties, maar waarvan we zelf drager zijn. Het berust op het concept dat mensen niet zichzelf genoeg zijn, maar elkaar nodig hebben om zich staande te houden, verantwoorde keuzen te maken en verantwoordelijkheden te dragen. De oplossing is niet om daartoe naast ieder een ambtenaar te zetten. We zullen die steun bij elkaar moeten zoeken en aan elkaar moeten geven: nationaal en internationaal.

Alleen zo is een gerechte samenleving mogelijk; een samenleving waar ieder, samen met anderen tot zijn recht kan komen, aan zijn bestemming kan beantwoorden en verantwoordelijkheid kan dragen. Dat bereiken we niet door de maatschappelijke ontwikkelingen waar we in staan, tegen te houden of uit de weg te gaan. Maar door er samen met anderen in te staan en steun en zekerheid bij elkaar te vinden.

Ook de overheid heeft daarbij een rol, maar vooral ook door dit mogelijk te maken, en niet door te menen de vragen zelf voor mensen te moeten beantwoorden. Mensen rechten en vrijheid geven is gemakkelijk. Mensen in staat stellen de verantwoordelijkheid daarvoor te dragen en te steunen bij een zinvolle invulling daarvan, zonder de verantwoordelijkheid en keuzen van ze af te nemen, dat is echte vrijheid en gerechtigheid. Mensen laten verdwalen in de complexiteit van de samenleving, laten bezwijken onder de lasten van hun verantwoordelijkheid of laten ondergaan in de gevolgen van hun keuzen, is geen vrijheid of eigen verantwoordelijkheid, maar verwaarlozing en nalatigheid. Naast mensen gaan staan bij het aanpakken van hun problemen en niet alle problemen voor ze willen beslissen.

Een gerechte samenleving is ieders verantwoordelijkheid, maar op eigen kracht gaat het niet. Toekomst is niet iets wat ons overkomt, of het product van krachten die buiten ons omgaan. Het is niet het resultaat van blinde marktkrachten of van gericht overheidsbeleid. Het is de uitkomst van keuzen en handelen van velen; afzonderlijk en gezamenlijk. Daar ligt ook de sleutel voor verantwoordelijkheid. Want als de toekomst de uitkomst is van veel kleine beslissingen, dan zijn de gemeenschappelijke concepten, de normen en de hoop die daaraan ten grondslag liggen, mede bepalend voor de richting die de maatschappelijke ontwikkeling neemt. Hoe meer mensen gelijke uitgangspunten, waarden en normen aan hun beslissingen ten grondslag leggen, des te groter zal de invloed daarvan zijn op het maatschappelijk functioneren. Markten hebben daarbij een functie, overheden hebben een taak, de rechtsorde schept voorwaarden, nationaal en internationaal. Maar mensen en hun samenwerkingsverbanden maken de morele keuzen, zij kunnen elkaar helpen te kiezen en morele verantwoordelijkheid te dragen en waar te maken.

DE NORMALISEERDE WERKING VAN MARKTGEDRAG

Markten hebben geen morele zeggenschap, maar ze hebben wel iets anders: een normaliserende werking. De theoretici van het liberalisme gingen uit van individuen die autonoom tot een redelijk oordeel zouden komen in het licht van hun belangen. Maar als de huidige crisis iets leert is, dan is het dat mensen zich toch vooral als een kudde gedragen. We hande-

len en kiezen omdat anderen zo handelen en kiezen. Ieder aanvaardt uiteindelijk onverantwoorde risico's omdat ieder ander het ook doet.

Vrijheid in de zin van afwezigheid van beperkingen, plichten, lasten en regels, wijst uiteindelijk geen richting over hoe om te gaan met de verworven vrijheid. Zolang er beperkingen en knellende banden zijn, wordt de inzet daardoor bepaald. Maar hoe verder als de laatste beperking is verdwenen, de laatste band is geslecht, het laatste taboe is ontmaskerd? Zolang de natuurlijke vrijheid waarop men zich beroept geen tegenhanger heeft in een even natuurlijke verantwoordelijkheid jegens anderen of de gemeenschap, wordt de enige richting van het streven al gauw: meer, rijker, mooier of beter.

Vergis u niet, dit zijn we met ons allen normaal gaan vinden. Vandaar de verwarring en de onzekerheid nu de ontwikkeling een andere richting lijkt uit te gaan. Alleen is die normaliserende werking van de markt niet beperkt gebleven tot de economie, zij is ons hele maatschappelijk leven gaan omvatten. Dit raakt uiteindelijk ook de fundamenten van de democratie. Want als verantwoordelijkheid en betrokkenheid worden ingeruild voor consumentengedrag (we kiezen wat voor onszelf het voordeligst is) en publieke opinie en kennis van zaken voor publieke emotie en infotainment, en als de 'vrijheid om' ondergeschikt wordt gemaakt aan angst voor de ander, dan zal de democratie onherroepelijk afglijden naar een onverantwoord populisme. Dát is de normaliserende werking van marktgedrag zonder verantwoordelijkheid.